

W. H. P. Scholten

Het gedenkteken voor de grenadier Christoffel Pullmann in het Rijksmuseum

*Die brave Krygsman wierd op 'toogenblik gedood,
Dog is met roem, getrouw aan Eed en Pligt gestorven
En heeft door deze daad een eeuwige Eer verworven.¹*

Op 27 juli 1937 onthulde prinses Juliana een nieuw aan Christoffel Pullmann gewijd monument bij paleis Soestdijk. Het gedenkteken dat op die plaats had gestaan zou, tweehonderd jaar nadat Pullmann sneuvelde, belanden in één van de zalen van de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum. Daar vormt het nu tezamen met de twee vitrines met draagtekens van patriotten en oranjegezinden en met de herinneringen aan de bij Jutphaas gesneuvelde patriot Cornelis Visscher in de onmiddellijke nabijheid, een karakteristiek document voor de jaren tachtig van de achttiende eeuw, die recentelijk zo doeltreffend zijn omschreven als *een woelige, gistende en verre van heldere maar zeer belangwekkende episode in de Nederlandse geschiedenis*.² Maar kan een document eigenlijk wel karakteristiek zijn voor een periode, waaruit het de facto niet stamt?

Zeker karakteristiek zou het marmeren monument zijn geweest dat in 1788 ter nagedachtenis aan Christoffel Pullmann werd opgericht. Helaas is dit monument, onthuld in aanwezigheid van prins Willem v, niet bewaard gebleven.

De oprichting van een marmeren monument in 1788

De aanleiding tot de oprichting van dit eerste aan Pullmann gewijde monument kan hier kort worden samengevat.³ Laat in de avond van 26 juli 1787 arriveerde een nogal divers

samengesteld legertje patriotten, afkomstig uit Utrecht, bij het paleis van de Stadhouder te Soestdijk. Het slot werd op dat moment bewaakt door een compagnie grenadiers van de prins van Hessen Darmstadt. Even na middernacht stootte de voorhoede van de patriotten op twee wachtposten. De een wist te vluchten, maar de ander – Christoffel Pullmann – werd in het nauw gedreven en gevraagd zich over te geven. Pullmann weigerde, stak met zijn bajonet een patriots soldaat dood en schreeuwde vervolgens om hulp. De reactie bleef niet uit en Pullmann werd met twee schoten om het leven gebracht. Door het rumoer werden de grenadiers bij het paleis, die voor het merendeel in diepe rust waren verzonken, gealarmeerd. In het verbeterde gevecht dat volgde (afb. 1) werden de patriotten gedwongen zich naar Utrecht terug te trekken. Op sterke aandrang van Stadhouder Willem v werd de compagnie grenadiers bij resolutie van 31 augustus 1787 door de oranjegezinde Staten van Utrecht bedankt voor haar dapper gedrag. De bevelvoerende officier, de kolonel Van Erpel, alsmede de majoor Seyffardt ontvingen een gouden penning, de andere officieren een zilveren (afb. 2).⁴ Hoewel in de genoemde resolutie slechts sprake is van het toekennen van een gratificatie aan de nabestaanden van de gedode grenadier, is het aannemelijk dat ook de oprichting van het marmeren monument door de Utrechtse Staten werd gefinancierd.⁵ Op 13 september 1788 werd

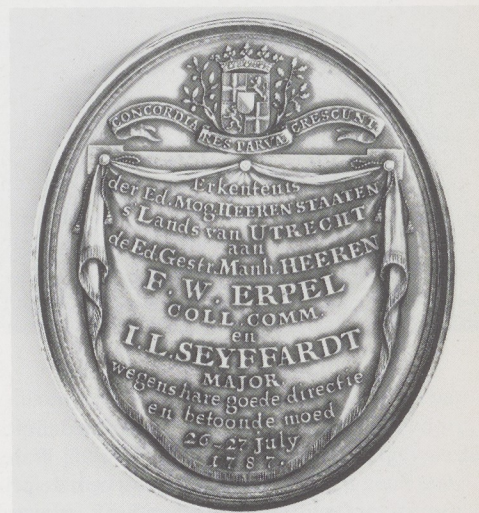
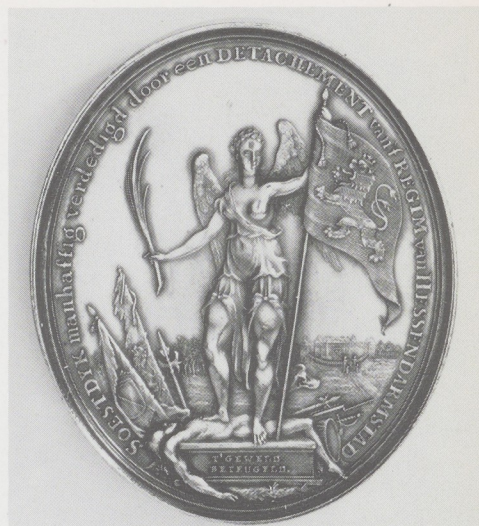
Afb. 1. Het gevecht bij Soestdijk. Uit: Atlas en dagboek van Nederlandsche gebeurtenissen, Amsterdam 1789.

het onthuld op de plaats waar Pullmann *door het verraderlyk loot der Oproermakers gesneuveld is.*⁶

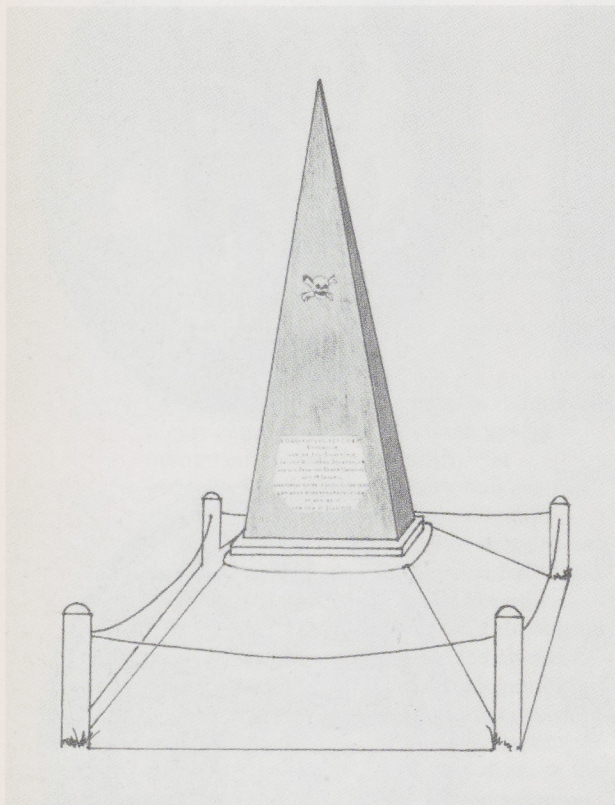
Materiële resten of een afbeelding van dit eerste monument zijn niet overgebleven, maar een beschrijving in de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* over 1788 maakt het mogelijk er een globale indruk van te krijgen.⁷ Het bestond uit een vierzijdige spits toelopende steen van zwart marmer met op één van de zijden in wit marmer een doodshoofd op twee gekruiste beenderen waaronder het opschrift: *CHRISTOFFEL PULLMANN/GRENADIER/VAN DE LYF-COMPAGNIE/IN HET REGIMENT INFANTERIE/VAN DEN PRINS VAN HESSEN DARMSTAD/ OUD 28 JAAREN/VERKIEZENDE LIEVER TLEVEN TE VERLIEZEN/DAN ZYNE WAPENS OVERTEGEVEN/IN DEN NAGT/VAN DEN 27 JULY.* De kleine piramide of obelisk stond op een met gras begroeid heuveltje waaromheen een hekwerk van palen en kettingen was opgetrokken (afb. 3). De keuze voor de piramidevorm is begrijpelijk, omdat de piramide, zeker ook in de neoclassicistische periode, gold als een symbool voor onsterfelijkheid en standvastigheid.⁸ De standvastigheid was bij uitstek op Pullmann van toepassing. Hoe lang het monument de gedachtenis aan Christoffel Pullmann heeft levend gehouden is niet na te gaan. De mening van een

Afb. 2. Voor- en keerzijde van de penning geslagen naar aanleiding van de succesvolle verdediging van Soestdijk in 1787. Zilver, 5,1 × 4,3 cm. Rijksmuseum Amsterdam.

patriots tijdgenoot dat het *vrij bespottelijk staat en als herinnering aan een onbeduidend feit in een ongelukkig tijdperk, reeds lang behoorde opgeruimd te zijn* is in ieder geval wel bewaarheid.⁹ De opruiming moet hebben plaatsgevonden in de jaren van Franse overheersing, toen een al te nadrukkelijke verwijzing naar onzelfzuchtige oranjetroew, zeker die in duurzame vorm, het gezag alleen maar kon schaden.

Afb. 3. Reconstructie van het in 1788 opgerichte marmeren monument. Tekening auteur.

Navolging in hout

In de periode direct na de definitieve nederlaag van Napoleon bij Waterloo in 1815, een feit waaraan ook de prins van Oranje zijn bijdrage heeft geleverd, en met de troonsbestijging van Willem I als koning der Nederlanden in datzelfde jaar was de populariteit van het Oranjehuis aanzienlijk en vrijwel algemeen.

De oprichting van een nieuw monument voor Christoffel Pullmann lag dan ook voor de hand. Dankzij een tekening van de negentiende-eeuwse schilder-tekenaar Gerrit Lamberts, wiens werk zoals ook nu weer blijkt een moeilijk te overschatten documentaire waarde heeft, is bekend hoe dit monument er in 1835 uitzag (afb. 4).¹⁰ Het

bestond uit een lange, driehoekige en scherp gepunte bovenzijde waarop een schedel zonder onderkaak met twee gekruiste beenderen, en een rechthoekige onderzijde waarop een plaat met afgesneden hoeken en een opschrift. Op de tekening zijn wèl de regels van dit opschrift aangegeven, maar niet de letters. Een strookje papier dat op het opzetpapier is geplakt, geeft echter uitsluitsel. Behoudens enkele veranderingen in de spelling komt de tekst overeen met die op het eerste monument.¹¹ Het opzetkarton van de tekening biedt overigens meer informatie. Onder het papieren strookje staat namelijk het volgende geschreven:

*Dit eenvoudig, uit schotwerk opgerichte monument, aan de brug te Soestdijk, wilde men in 1834, bij eene reparatie of vernieuwing der brug wegdoen; doch Z.K.H. de Prins van Oranje wilde dat hetzelfde wederdadelijk zou hersteld worden, om dat Chr. Pullmann, schoon maar gemeen op schildwacht staande soldaat, volgens zijnen eed en zijne plicht gehandeld had.*¹² De plaats waar het stond – even naast de brug – komt overeen met de plaats waar Pullmann sneuvelde en dus ook met die van het eerste monument. In tegenstelling tot het eerste was het tweede opgebouwd uit dwars geplaatste houten planken. De tekening laat bovendien zien, dat een aarden verhoging ontbrak en het monument als zodanig tweedimensionaal was opgevat.

Het is onbekend in welk jaar dit tweede monument werd opgericht. In aanmerking genomen dat het qua vorm, decoratie en opschrift als een directe navolging kan worden beschouwd van het eerste monument, lijkt het aannemelijk dat dit al vrij snel na het vertrek van de Fransen moet zijn gebeurd, mogelijk zelfs op initiatief van de prins van Oranje, die in 1815 paleis Soestdijk als geschenk van de Staten-Generaal had ontvangen voor zijn bijdrage aan de slag bij Waterloo.

Op 1 september 1882 hield de gemeenteraad van Baarn een vergadering waarin door de burgemeester onder meer werd medegedeeld, dat *hij verschillende correspondentien heeft gevoerd omtrent het herstel van het monument*

Afb. 4. Het tweede voor Pullmann opgerichte monument in 1835. Tekening door G. Lamberts, 23 × 29,2 cm. Universiteitsbibliotheek Leiden.

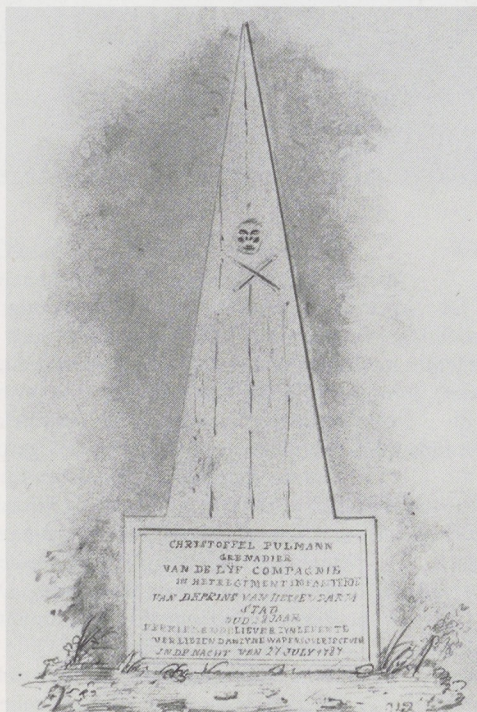
*Pulman te Soestdijk, doch dat noch het Rijk noch het Domein Soestdijk genegen zijn hiertoe ten hunnen kosten over te gaan.*¹³ De vergadering besloot *na gehouden deliberatien* het monument voor rekening van de gemeente te doen herstellen. In 1882 is er dus sprake van een monument dat op dat ogenblik in kennelijke staat van verval verkeerde. Verder wordt duidelijk dat het niet gaat om vervanging, maar om herstel van een bestaand monument. Een foto, genomen in 1887, vijf jaar na het gemeenteraadsbesluit, laat zien hoe dit herstelde monument er uitzag (afb. 5).¹⁴

De vraag ligt vervolgens voor de hand of dit tevens de herstelde versie van het door Lamberts weergegeven monument is. Twee

tekeningen in de Atlas van Van Gijn en van Van Stolk geven op die vraag een antwoord. Een tamelijk ruw en schetsmatig uitgevoerde tekening in de collectie Van Gijn geeft een monument weer dat globaal bestaat uit een driehoekige, scherp gepunte bovenzijde waarop een schedel met twee gekruiste beenderen, en een rechthoekige onderzijde waarop duidelijk leesbaar een opschrift (afb. 6).¹⁵ De naden aan de bovenzijde wijzen erop, dat het is opgebouwd uit verticaal geplaatste houten planken. De schedel is bevestigd boven de beenderen. De tekening dateert in ieder geval van vóór het raadsbesluit van de gemeente Baarn.¹⁶

In de Atlas van Stolk bevindt zich een wat fraaiere, meer gedetailleerde tekening van

Afb. 5. Het derde voor Pullmann opgerichte monument in 1887. Foto genomen vlak na de kranslegging ter gelegenheid van de honderdste sterfdag van Pullmann. Origineel in archief van de Historische kring 'Baerne'.

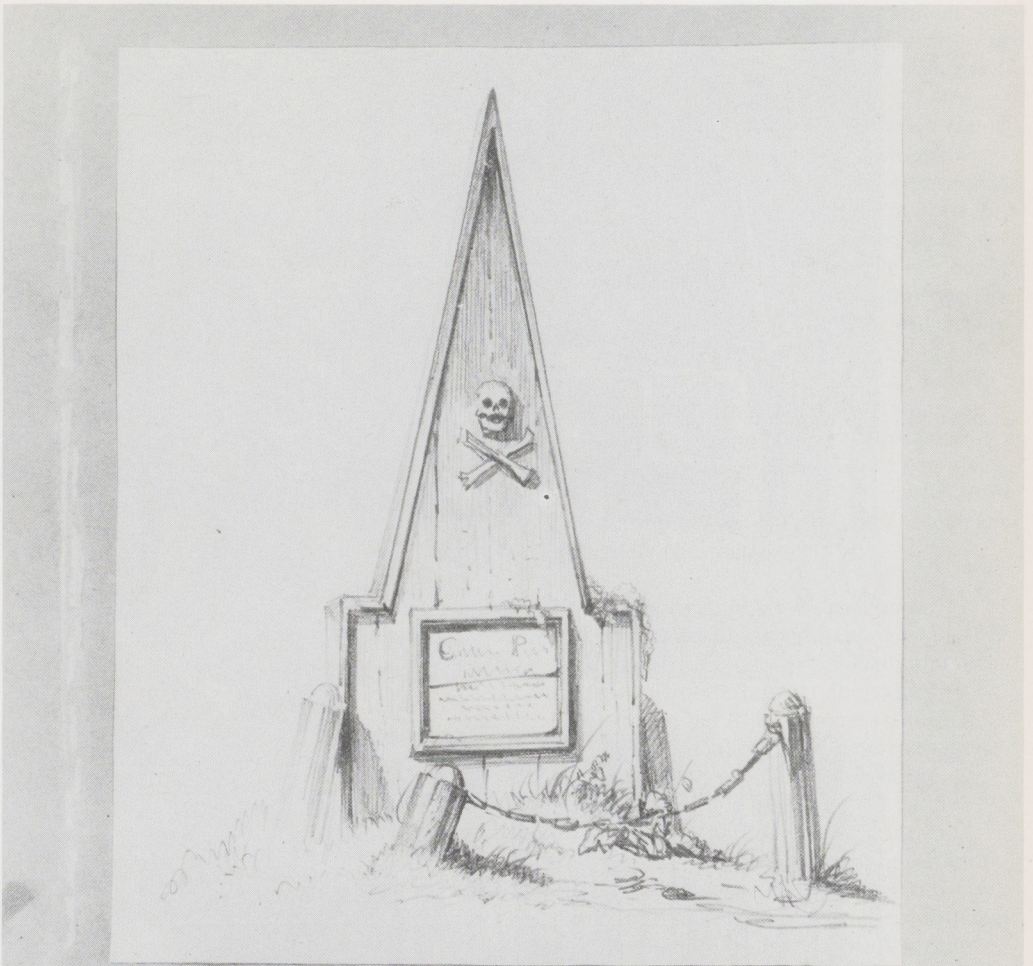
Afb. 6 (linksonder). Het derde monument vóór de restauratie van 1882. Tekening, 17,5 × 13,7 cm. Museum Mr. Simon van Gijn.

een monument, dat sterk overeenkomt met dat op de foto uit 1887 (afb. 7).¹⁷ Het verschil zit hem vooral hierin, dat het monument in duidelijk slechtere conditie verkeert. Het paneel met het opschrift vertoont een aanzienlijke barst, er zijn sporen van vegetatie zichtbaar en de paaltjes aan de voorzijde zijn scheefgezakt en gedeeltelijk ontdaan van hun kettingen. Hoewel ongedateerd, zal deze tekening kort vóór 1882 zijn vervaardigd. Beide tekeningen geven hetzelfde monument weer. Het feit, dat bij de Van Gijn-tekening het opschrift vrijwel de gehele onderzijde in beslag neemt en deze dus afwijkt, is verklaarbaar als in aanmerking wordt genomen dat de kennelijk niet bijster bekwame maker de volledige tekst, duidelijk leesbaar, op het monument zèlf heeft willen vermelden. De naar verhouding overmatig grote letters wijzen ook in die richting. Het monument is zonder twijfel een ander dan dat op de Lamberts-tekening. Er is sprake van een constructie van verticale in plaats van horizontale planken, de schedel is boven en niet op de beenderen aangebracht en het paneel met het opschrift heeft een afwijkende vormgeving. De piramide c.q. driehoeksvorm, de tekst van het opschrift en de aard van de decoratie zijn daarentegen gehandhaafd.

Na te hebben vastgesteld hoe het inmiddels derde Pullmann-monument er vóór 1882 moet hebben uitgezien, is het met behulp van enkele geschreven bronnen mogelijk het tijdstip waarop het tweede, door Lamberts getekende monument is afgebroken nader te bepalen.

Wanneer Craandijk in 1879 met zijn *Wandelingen door Nederland* is aangeland bij paleis Soestdijk, merkt hij vlak bij de brug over de Praamgracht, een eenvoudig, tamelijk leelijk, houten monumentje op, zwart geschilderd en met eenige attributen van den dood minder versierd dan voorzien.¹⁸ Hij vermeldt dan verder dat het voornemen van het *Utrechtsch Genootschap*, om hier een waardiger en duurzamer gedenkteken op te rigten nog niet tot uitvoering is gekomen. Het genootschap in kwestie is het befaamde *Historisch genootschap gevestigd te Utrecht*, dat in haar verslag over 1850 onder meer het

Afb. 7. Het derde monument vóór de restauratie van
1882. Tekening, 15,6 × 13,3 cm. Atlas van Stolk,
Rotterdam.

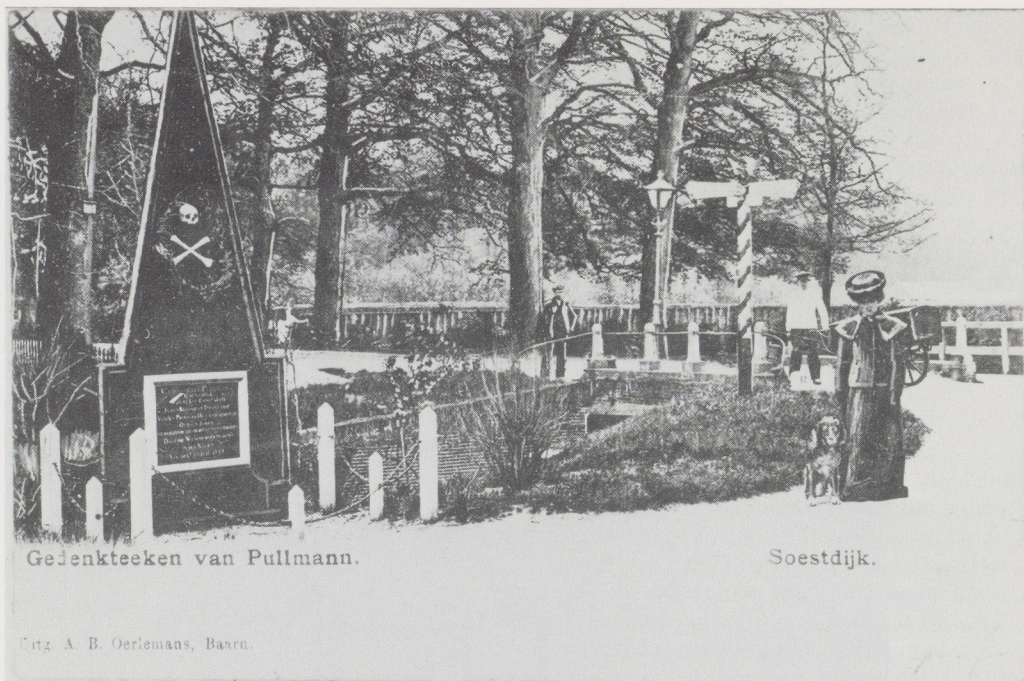

Christoffel Pullmann
Grenadier
van de Lijf Compagnie
in het Regiment Infanterie
van den Prins van Hessendarmstadt
oud 28 jaren
verkiezende liever het leven te verliezen
dan zijn wapens over te geven
in den nacht
van den 27 Julij 1727.

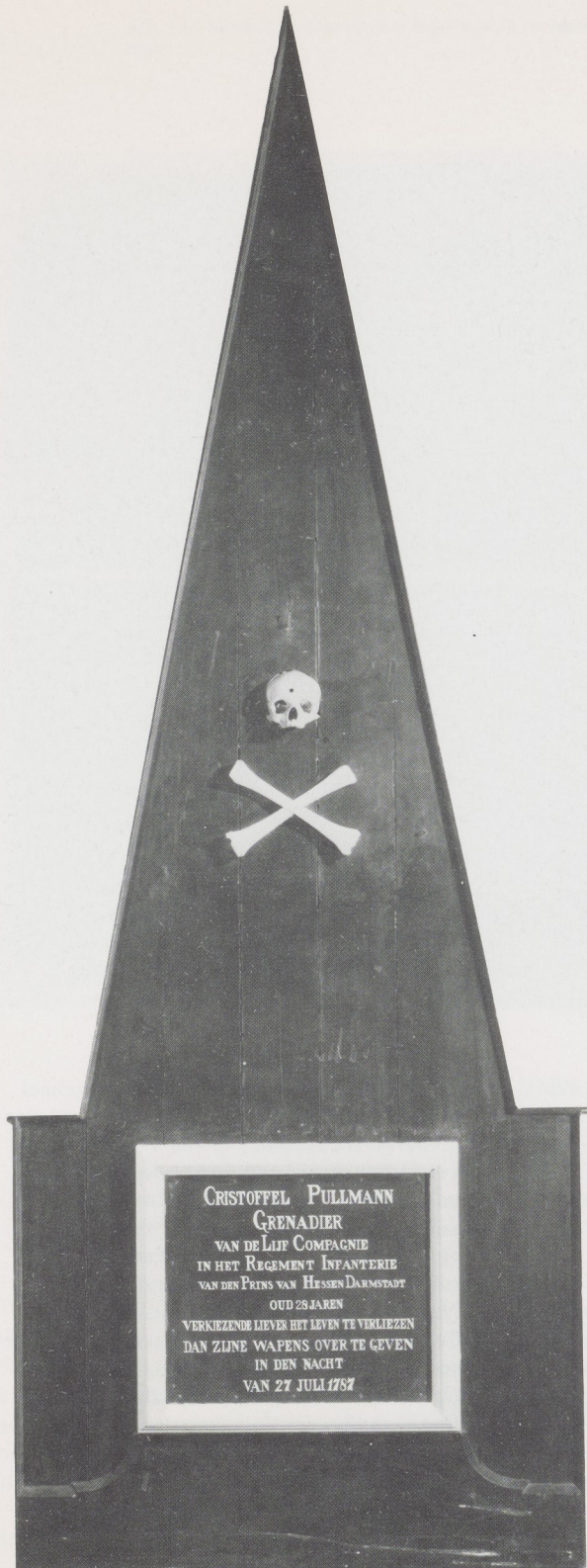
Graffitee van het monument
1882 van vóór de restauratie

Afb. 8. Het monument op een prentbriefkaart uit ca. 1900-1910. Op de voorgrond de Utrechtse en rechts de Amsterdamse Straatweg. Origineel in archief van de Historische kring 'Baerne'.

Afb. 9 (onder). De situatie op een foto uit ca. 1930. Origineel in archief van de Historische kring 'Baerne'.

Afb. 10. Het monument zoals opgesteld in de afdeling Nederlandse Geschiedenis, Rijksmuseum Amsterdam.

volgende over het Pullmann-monument meedeelt: *Op de plaats (...) is eene misvormige houten grafnaald opgericht, welke weinig in evenredigheid staat met de daad, die men hierdoor openlijk heeft willen vereeren. Het is om deze reden, dat de heer Alewijn aan het bestuur des Genootschaps in overweging geeft, op eene of andere wijze pogingen in het werk te stellen, om dit monument door een ander, b.v. van steen, te doen vervangen.*¹⁹ De mededeling eindigt met de achteraf gedenkwaardige zin: *Men besluit dit voorstel in nadere overweging te nemen.*

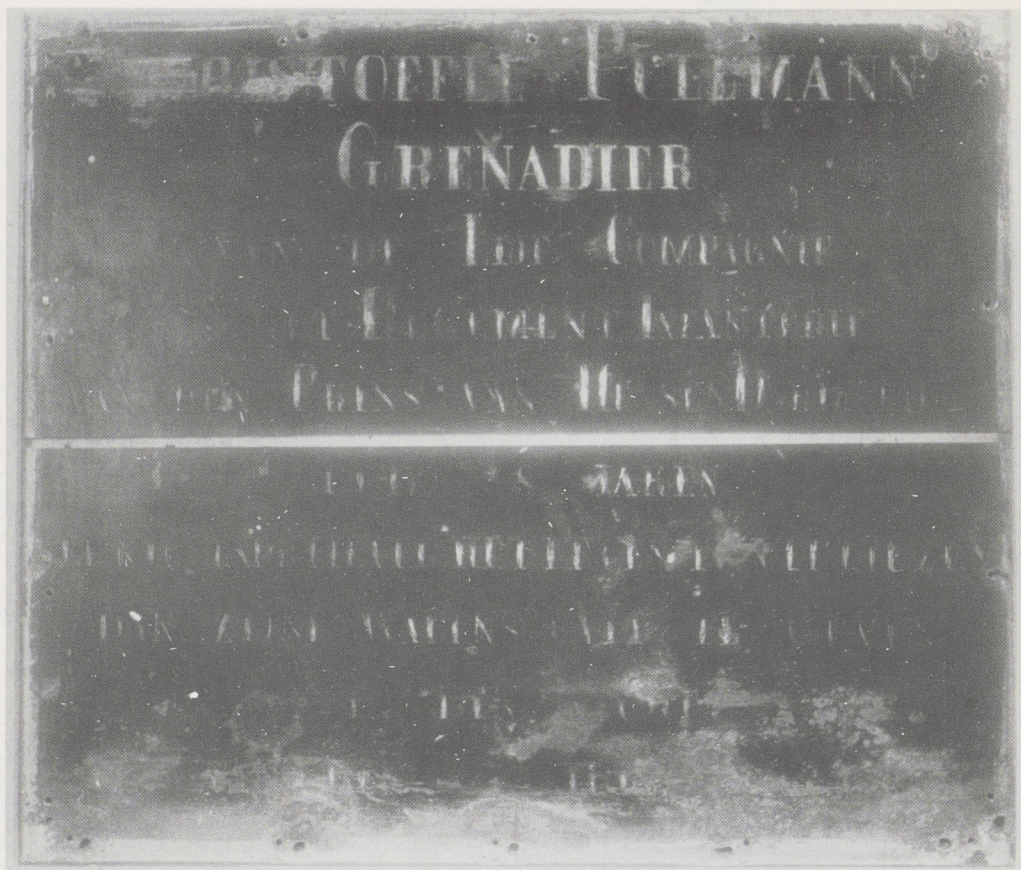
Als uit de tekst van Craandijk mag worden geconcludeerd dat het (derde) monument voor Christoffel Pullmann in de periode 1850–1879 niet is vervangen door een nieuw, dan impliceert dat tegelijkertijd dat het door Lamberts weergegeven monument reeds voor 1850 moet zijn verdwenen.²⁰

Het gedenkteken in het Rijksmuseum

Het in 1882 herstellde monument, zoals afgebeeld op de foto van 1887, is het monument dat, met uitzondering van de paaltjes en de kettingen, in het Rijksmuseum staat.²¹ De foto werd gemaakt vlak na de plechtigheid ter gelegenheid van de honderdjarige herdenking van de dood van Christoffel Pullmann waarbij onder meer door A. C. baron Snouckaert van Schauburg een krans om het gedenkteken werd gehangen.²² Nauwkeurige vergelijking van deze foto met de tekening in de Atlas van Stolk maakt duidelijk, dat het herstel in 1882 voornamelijk heeft bestaan uit het aanbrengen van een breed schot met gedeeltelijk concave zijkanten aan de voet van het monument en de vernieuwing van het tekstpaneel. Verder zal het geheel zijn geschilderd en zullen de paaltjes en kettingen door nieuwe zijn vervangen.

Een prentbriefkaart laat zien hoe het gedenkteken er vlak na de eeuwwisseling uitzag (afb. 8). De schedel heeft geen onderkaak meer en het aantal paaltjes van het hekwerk is met drie uitgebreid.²³ Op een foto uit ongeveer 1930 is dezelfde situatie weergegeven, alleen blijkt het opschrift enigszins te zijn veranderd (afb. 9). De voornaam van Pullmann is gespeld zonder 'h' en aan

Afb. 11. Infraroodopname van het opschrift achter de huidige metalen plaat.

weerszijden van het woord 'grenadier' is een drietal horizontale lijntjes ter versiering aangebracht.²⁴ Later moet dit opschrift opnieuw zijn veranderd, want op het monument zoals het momenteel is opgesteld, is de 'h' weer terug en zijn de sierlijntjes verdwenen (afb. 10).

Het feit, dat het huidige opschrift is geschilderd op een metalen plaat, die met verdacht twintigste-eeuwse bolkopschroeven op het monument is bevestigd, deed in juli van dit jaar het vermoeden rijzen, dat achter de plaat misschien nog een ouder opschrift bewaard was gebleven. Dit vermoeden werd inderdaad bevestigd. Onder de metalen plaat bevinden zich twee in de breedte gespijkerde houten plankjes met daartussen een horizontale voeg. De inscriptie is tamelijk

afgesleten, de onderste regel vrijwel geheel verdwenen, maar toch goed te reconstrueren: *CHRISTOFFEL PULLMANN/GRENADIER/VAN DE LIJF COMPAGNIE/IN HET REGEMENT INFANTERIE/VAN DEN PRINS VAN HESSEN DARMSTADT/OUD 28 JAREN/(V)ERKIEZENDE LIEVER HET LEVEN TE VERLIEZEN/DAN ZIJNE WAPENS OVER TE GEVEN/IN DEN NACHT/(VAN DEN 27 JULIJ 1787)* (afb. 11). Nauwkeurig kijken alsmede infrarood- en fluorescentiefoto's leverden geen aanwijzingen voor een mogelijk nog oudere inscriptie op.²⁵ Opvallend is dat de tekst erg krap is omkaderd. Een detailfluorescentiefoto van het begin van de zevende regel maakt duidelijk dat voor de *v* van *verkiezende* binnen de lijst in feite geen plaats meer is (afb. 12). De tekst van het opschrift is geschilderd in een ander lettertype dan dat van het monument op de foto uit

Afb. 12. Fluorescentiefoto van het begin van de zevende regel.

1887. Daarnaast is de *Y* als *IJ* en *REGIMENT* als *REGEMENT* geschreven. Of het opschrift op de twee plankjes van (ver) voor of na 1882 dateert valt niet precies na te gaan. Gezien enerzijds de krappe omlijsting en anderzijds het gegeven dat het fotomateriaal uit de periode 1887–1937 geen exacte overeenkomsten biedt, lijkt vóór 1882 het meest waarschijnlijk.

Is de schedel de schedel van Pullmann?

Enkele weken nadat het monument zijn vaste plaats in de afdeling Nederlandse Geschiedenis had ingenomen ontstond er in beperkte kring een milde vorm van commotie toen bekend werd dat de schedel, in tegenstelling tot de houten knoken, echt was. De identificatie van de schedel als het hoofd

van Pullmann lag, mede dankzij het intrigerende gaatje – een kogelgat! – voor de hand. De schedel gold voor het *Amsterdams Stadsblad* zelfs als *pars pro toto*. Een aan het gedenkteken gewijd stukje in dit regionale blad droeg als titel: *Rijksmuseum laatste rustplaats grenadier*.²⁶ Dat de schedel echt is, staat buiten kijf, of zij echter ooit heeft toebehoord aan Pullmann is minder vanzelfsprekend. De plaats waar Pullmann in 1787 werd begraven is onbekend. Zijn commandant, de kolonel Van Erpel, rapporteerde op 10 augustus van dat jaar aan de Utrechtse Staten slechts *dat Christoph Pullmann (...) in de affaire te Soestdijk in de nacht tussen den 26e en 27e july 1787 geschneuveld en s'anderen dags met militaire honneurs naar Baaren begraven is*.²⁷

Hoewel het opschrift van het monument vermeldt, dat Pullmann op 28-jarige leeftijd sneuvelde, is inmiddels komen vast te staan dat hij op de dag van zijn overlijden net dertig jaar was. Hij werd op 4 juli 1757 in Grosszimmern geboren als zesde zoon van Johannes Pullmann en Maria Sidonia Schroth.²⁸ De schedel is in 1977 door D. A. Hooijer van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden onderzocht op de leeftijd bij het overlijden.²⁹

Op grond van de al of niet gesloten zijnde naden tussen de diverse schedelbeenderen is een veronderstelde leeftijd van dertig jaar niet direct aannemelijk, maar zeker ook niet uitgesloten. Een nauwkeuriger bepaling is onmogelijk, omdat juist de elementen die daarover uitsluitsel kunnen geven, de tanden en kiezen, ontbreken.

Exact in het midden van het voor- en achterhoofd bevinden zich twee ronde gaten, het eerste wat kleiner dan het laatste. Gesteld dat Pullmann op zo een exacte wijze door het hoofd is geschoten, wat niet is gebeurd, dan zou een van korte afstand afgeschoten kogel de schedel aan de achterzijde opmerkelijk meer beschadigd hebben dan nu het geval is. Voor de vraag of er sprake is van de schedel van Pullmann doet dit minder ter zake, omdat de beide gaten ook heel goed later kunnen zijn gemaakt.

Op het eerste monument was een schedel van wit marmer aangebracht. Het tweede monument was getooid met een schedel zonder onderkaak, maar met een gat in het voorhoofd. Het derde monument, in de toestand van voor 1882, had een volledige schedel zonder gat in het voorhoofd. De foto uit 1887 laat eveneens een volledige schedel zien zonder gat. De prentbriefkaart uit ca. 1900–1910 en de foto uit ca. 1930 bieden daarentegen een schedel zonder onderkaak en zonder gat in het voorhoofd.³⁰ Helaas bestaat er vrijwel geen documentatie over het monument uit de periode dat het was opgesteld in kasteel Doorwerth en in het Leger- en Wapenmuseum te Leiden. In 1977 is er tot slot weer sprake van een schedel zonder onderkaak en met gat. Alleen in het laatste geval staat daadwerkelijk vast dat het gaat om de schedel, die nu ook op het

monument in het Rijksmuseum prijkt. Van de overige schedels kan moeilijk hetzelfde worden geconstateerd, eenvoudigweg omdat de afbeeldingen daartoe te weinig aanknopingspunten bieden.

Van een continue traditie waarbij op de diverse monumenten een (echte) schedel zonder onderkaak maar met gat in het voorhoofd was aangebracht, is in ieder geval geen sprake. De schedel is van oudsher een bekend vanitas-symbool. Toegepast op grafmonumenten is hij bij uitstek geschikt om de levenden te herinneren aan de betrekkelijkheid van het ondermaanse. In dit licht beschouwd was er geen enkele noodzaak om het gedenkteken van een specifieke schedel te voorzien. De afbeelding daarvan, bijvoorbeeld in marmer of, in voorkomende gevallen, een willekeurig echt exemplaar als daar makkelijker was aan te komen, volstond om de symboliek duidelijk te laten overkomen. De schedel op het gedenkteken in het Rijksmuseum is ook altijd bedekt geweest met een dikke, witte verflaag. Dat hij nu zo 'echt' overkomt is het gevolg van het feit, dat de verf voor een groot deel is verdwenen. De schedel, waarvan de symbolische waarde op al dan niet kunstmatige wijze werd versterkt door de beide gaten, maakt in samenhang met de gekruiste beenderen, geïntegreerd deel uit van het totale monument. Wat betreft de herkomst kan redelijkerwijze worden aangenomen, dat de schedel niet die van Pullmann is geweest.

Een karakteristiek document

Van 1788 tot 1937 hebben op de plaats waar de grenadier Christoffel Pullmann tweehonderd jaar geleden sneuvelde monumenten gestaan, die alle een piramide-c.q. driehoeksvorm hadden, waren voorzien van een schedel met gekruiste beenderen en een opschrift. Het eerste monument was het enige dat driedimensionaal was opgevat en gemaakt van marmer. De andere waren tweedimensionaal opgevat en van hout. De tekst van het opschrift is in de loop der jaren onveranderd gebleven. Om het gedenkteken in het Rijksmuseum te beschouwen als een replica van het eerste monument is naar de letter onjuist.³¹ Wel kan zonder bezwaar

worden gesproken van een navolging in hout, waarbij de oorspronkelijke opzet bleef behouden. In die zin vormt het gedenkteken een karakteristiek document, hoewel niet uit, dan toch zeker voor die woelige en gistende jaren tachtig van de achttiende eeuw.

Noten

¹ Monument voor Amsterdam in drie zangen.

Tweede zang. Het groot toneel van verwarringen in Amsterdam en elders vertoond in de zomer des jaars 1787, Amsterdam 1791, p. 98.

² F. Grijzenhout, W. W. Mijnhardt, N. C. F. van Sas (eds.), *Voor vaderland en vryheid. De revolutie van de patriotten*, Amsterdam 1987, p. 192.

³ Zie voor een uitgebreide behandeling W. H. P. Scholten, 'De affaire bij Soestdijk, 26-27 juli 1787', *Spiegel Historiae* 22 (1987), pp. 480-483.

⁴ *Beschrijving van Nederlandsche historie-penningen ten volge op het werk van mr. Gerard van Loon*, 9de stuk, Amsterdam 1865, nrs. 693-694. W. v. h. Kruis, 'De penningen betrekking hebbende op de overval op het lustslot Soestdijk', *De geuzenpenning* 3 (1953), pp. 40-41. Een verslag van de uitreiking van de gouden penningen in de *Utrechtsche courant* van maandag 7 januari 1788. Het Rijksmuseum bezit een zilveren exemplaar (inv.nr. VG-XII 78) en een naar alle waarschijnlijkheid later vervaardigd exemplaar in fer de Berlin (inv.nr. VG-XII 79).

⁵ Zekerheid hieromtrent valt niet te geven omdat de resoluties van de Staten van Utrecht over 1788 niet bewaard zijn gebleven.

⁶ Grijzenhout e.a., *op.cit.* (noot 2), p. 99. Pullmann sneuvelde langs de gracht bij Soestdijk vlakbij de huidige kruising van de Amsterdamse met de Utrechtse straatweg.

⁷ *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* (1788), pp. 1405-1407.

⁸ F. Kirschbaum (ed.), *Lexikon der christlichen Ikonographie*, dl. 3, Rome/Freiburg, p. 483. Zie ook H. s'Jacob, *Idealism and realism. A study of sepulchral symbolism*, Leiden 1954, p. 103. Een befaamd piramidevormig grafmonument uit de neoclassicistische periode is dat van Maria Christina in de Augustijner kerk te Wenen, gemaakt door Canova. H. Honour, *Neo-classicism*, Harmondsworth 1979, p. 156 en afb. 84.

⁹ C. J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos*, Utrecht 1970, p. 52 (ed. A. van Hulzen. Oorspronkelijk verschenen als *Voor honderd jaren. Uit de papieren van een tijdgenoot*, Utrecht 1886).

¹⁰ Universiteitsbibliotheek Leiden, inv.nr. P311-II nr. 11. Gewassen pentekening, 23 × 29,2cm. Gesigneerd en gedateerd r.o.: G. Lamberts 1835.

¹¹ *Christoffel Pullmann/Grenadier/van de Lyf Compagnie/in het Regiment/Infanterie/van den Prins van Hessen-Darmstad/oud 22 jaren/verkiezende liever zijn leven te/verliezen dan zyne wapens/overtegeven in den nacht/van den 27 july 1787*. De onjuiste leeftijd - 22 - lijkt me het gevolg van een verschrijving.

¹² De tekst dateert in ieder geval van vóór 1840, het jaar waarin de toenmalige prins van Oranje, Willem Frederik, als Willem II tot koning van Nederland werd gekroond. Van der Aa schrijft dat de brug waarvan in de tekst sprake is in 1833 werd gemetseld op kosten van 'Z. M. Willem II, destijds Prins van Oranje.'. A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. 10, Gorinchem 1847, p. 548.

¹³ Gemeentearchief Baarn, raadsverslagen 1882.

¹⁴ Het origineel van de foto, evenals dat van de afbeeldingen 8 en 9, zijn in het bezit van de Historische kring 'Baerne'. Voor het gebruiken van de foto's en het raadplegen van het archief wil ik de Historische kring hierbij hartelijk dankzeggen.

¹⁵ Museum Mr. Simon van Gijn Dordrecht, inv.nr. vG 3736. Gewassen pentekening, 17,5 × 13,7cm. Niet gesigneerd en niet gedateerd.

¹⁶ F. Muller, *De Nederlandsche geschiedenis in platen. Beredeneerde beschrijving van Nederlandsche historieplaten, zinneprenten en historische kaarten*, dl. 4, Amsterdam 1882, nr. 4868 A.

¹⁷ G. van Rijn, *Atlas van Stolk. Catalogus der historie-, spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland, verzameld door A. van Stolk Cz.*, dl. 6, Amsterdam 1902, nr. 4771.

¹⁸ J. Craandijk, P. A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood*, dl. 4, Haarlem 1879, p. 152.

¹⁹ *Kronijk van het historisch genootschap gevestigd te Utrecht* 6 (1850), pp. 214-215.

²⁰ Bosch heeft het in zijn in 1852 verschenen boek slechts over 'een eenvoudig grafteeken'. L. E. Bosch, *Gedenkboek der Utrechtsche schutterij*, Utrecht 1852, p. 37.

²¹ Inv.nr. NG 1166. Hout, 385 × 145 cm. T. Pluim, *Uit de geschiedenis van Baarn*, Baarn 1975 (fotografische herdruk van de in 1932 uitgegeven eerste editie), pp. 190-191. Pluim gaat er ten onrechte vanuit dat het gedenkteken uit de achttiende eeuw dateert. Grijzenhout e.a., *op.cit.* (noot 2), p. 25. Het 'duurzaam stenen

gedenkteken' waarvan in de tekst sprake is, is in feite het bronzen beeld dat in 1937 werd onthuld. Cat. tent. *Voor Vaderland en vrijheid. Revolutie in Nederland 1780-1787*, Utrecht (Centraal museum) 1987, nr. 358. In 1937 is het gedenkteken ondergebracht in het voormalige oorlogsmuseum in kasteel Doorwerth. Na de Tweede Wereldoorlog vond het een plaats in het Koninklijk Nederlands leger- en wapenmuseum 'Generaal Hofer' te Leiden. In 1980 is het overgebracht naar het Rijksmuseum.

²² Een verslag van de plechtigheid in het *Utrechtsch provinciaal en stedelijk dagblad* van woensdag 27 juli en vrijdag 29 juli 1887.

²³ Een schedel zonder onderkaak ook op een foto uit ca. 1899. T. Pluim, 'Een nagtelijke aanval op Soestdijk', *Eigen Haard* (1900), afb. p. 15.

²⁴ Hetzelfde opschrift op een foto uit 1937. *Ons leger* 23 (1937), afb. p. 99.

²⁵ De infraroodfoto's (gebruikte film: Kodak high speed infrared) en de fluorescentiefoto's (Kodak PAN-X) zijn gemaakt door het Laboratorium voor museumtechnische werkzaamheden te Amsterdam.

²⁶ *Amsterdams Stadsblad* van 5 augustus 1987. De *Gooi- en Eemlander* van 3 augustus 1987 noemde de *expositie van Pullmanns schedel (...)* ongepast.

²⁷ Rijksarchief Utrecht, Staten 601-1. De heer H. Bronkhorst van de Historische kring 'Baerne' vond de naam van Pullmann niet vermeld in de doop-, trouw- en begrafenisboeken van de Nederlands Hervormde kerk te Baarn. Ook naspeuringen in het gemeentearchief aldaar brachten geen uitkomst. Het is niet onmogelijk dat Pullmann zijn laatste rustplaats uiteindelijk onder het voor hem opgerichte monument heeft gevonden.

²⁸ Pluim, *op.cit.* (noot 21), p. 192. *Maandblad Oud-Utrecht* 35 (1962), p. 31. Beyerman suggereert dat een eerste Christoffel Pullmann, geboren op 4 juli 1757, op zeer jonge leeftijd is overleden en dat later een tweede Christoffel is geboren, wat de 28 jaar van het opschrift zou verklaren. J. J. Beyerman, 'Nogmaals: Christoffel Pullmann', *Maandblad Oud-Utrecht* 36 (1963), p. 32.

²⁹ Brief d.d. 27 juli 1977 van D. A. Hooijer aan J. H. Meissner. Documentatiemap afdeling Nederlandse Geschiedenis, Rijksmuseum.

³⁰ Eveneens een schedel zonder onderkaak en zonder gat op de foto uit 1937. *Ons leger*, *op.cit.* (noot 24), afb. p. 99.

³¹ Cat. tent. Utrecht, *op.cit.* (noot 21), nr. 358.